

Beszélgetés Rajnai Lászlóval

Szüleid, gyermekkorod, ifjúkori olvasmányaid. Volt-e valamilyen meghatározó élményed ebből a korból?

Kisgyerekkoromban a szüleim nem csak a szó szoros értelmében vett szülőket jelentettek, hanem a világot, magukat az embereket is képviselték. Apám jelentette a férfit, anyám jelentette a nőt. A vonzalmam érdekes módon mindjárt kezdetben inkább fordult a nők, mint a férfiak felé. Ahogy ez elég gyakori, a nagyanyámnak nagyon fontos szerep jutott. Még szüleimnél is korábban, alig két-, három-, négyéves koromban, anyai nagyanyám volt rám a legnagyobb hatással, tulajdonképpen azt is mondhatnám, hogy ő nevelt. Ő közölte velem az első ismereteket a világról, nagyon, de nagyon szegény volt. A mai budai külvárosban, az Ágoston templom környékén lakott egy kicsi, földes szobában. Gyakran töltöttem az éjszakát is nála, tulajdonképpen életemben azóta sem találkoztam még olyan minden határon túlmenő szeretettel. Ő volt az első mély, és azt hiszem máig megmaradó emberi élményem a világból. Szüleim annyira el voltak foglalva a mindennapi kenyér előteremtésével, hogy a szónak metodikus értelemben vett nevelésről szó sem lehetett, de éreztem a szeretetüket, a féltésüket, azt hiszem, kissé túlságosan is éreztem. Elég érzékeny gyerek voltam, és valamiképpen belém hatolt az a rengeteg gond, félelem, aggodás, ami tulajdonképpen az egész életüket betöltötte. Ahogy mondom, derűs órákra csak anyai nagyanyámnál számíthattam. Vele kapcsolatos a legelső találkozásom a halállal is. Hatéves voltam, amikor ő meghalt. Nekem persze akkor még sejtelmem sem lehetett, sem fizikai, sem érzelmi szempontból arról, hogy mit jelent a halál, ennek ellenére emlékszem, hogy amikor egy szomszédasszony ezt a hírt közölte velem, akkor kiültem nagyanyám szobáskájának a küszöbére, egy veranda elé, és ott órákon át zokogtam. Máig nem értem, hogy ez miért volt, tudniillik, ha akkor valaki megkérdezi tőlem, hogy tudod-e mit jelent az, hogy valaki meghalt, nyilván egy árva kukkal sem tudtam volna felelni rá. Ennek ellenére valami irracionális borzongás fogott el. Az ő temetése volt az első hatéves koromban, amin részt vettem, és tulajdonképpen minden későbbi temetés alkalmával ez az első temetés jutott eszembe, s ez színezte a gyásznak az érzelmi velejáróit. Ötéves koromban egy nagyon szegény budai külvárosi lakásból egy házfelügyelői lakásba költöztünk, a József utca 15. számba. Ott jártam az elemi iskolának első négy osztályát. Húgommal és egy-két gyerekpajtásommal éltem ott. Ebből az időből valók az első intellektuális élményeim. Érdekes, hogy például nem bírom megmagyarázni, nem bírok visszaemlékezni, hogyan tanultam meg olvasni, mert mielőtt az iskolába beíratlak volna, én a betűt nem ismertem. Beíratlak engem 1930 szeptemberében a belvárosi pécsi elemi iskolába, és akkor kezdtem el én írni és olvasni

tanulni, és eltelt két, három hónap és eljött a karácsony, amikor is Andersen meséit kaptam ajándékba a szüleimtől, és emlékszem még aznap este kiolvastam a háromszáz oldalas könyvet. Tehát tulajdonképpen nem értem, hogyan tanultam meg olvasni. Ez persze nem jelentette azt, hogy a tanítóim minden tekintetben elégedettek voltak velem. Akkor például nemcsak írni kellett tudni, hanem szépírni is. A szépírás külön óra volt, és én valahogy nehezen tudtam az előírt ductust elsajátítani. Tehát nem mondhatnám azt, hogy a tanítóim el voltak ragadtatva tőlem. De egyébként a legelső napoktól fogva írni és olvasni már folyékonyan tudtam. Hétéves lehettem, amikor anyám egy ifjúsági kiadásban a piacról hazajövet megvette nekem Dickens Copperfield Dávidját. Azt is két vagy három nap alatt elolvastam, és egészen tizenöt éves koromig, amikor már klasszikusokat olvastam, némelyiket eredetiben is, még mindig ezt tartottam a világirodalom legnagyobb remekművének, olyan nagy hatást tett rám kisgyerek koromban. Utánoztam is a kis Dávidot, a könyvnek a főhősét. Ugyanolyan táblákat akasztottam a nyakamba, mint amivel őt csúfolják az iskolában, igyekeztem minden kalandját végigcsinálni és így tovább... Ugyancsak ebben az időben írtam az első verses művet, egy eposzt, éspedig, Arany János Toldijának a versformájában, bár természetesen versformákról és ilyesmiről nekem akkoriban még semmiféle ismeretem nem volt. De amikor beteg voltam, megfáztam, pár napig nem mehettem iskolába, akkor felváltva ütöttem agyon az időt olvasással és eposzok írásával. A fő foglalkozásom azonban az ábrándozás volt, ebben szinte kimeríthetetlen vadállat voltam, semmi nem volt elég, nem volt a gyerek képzeletvilágának olyan területe, amit százszor, ezerszer be ne jártam volna. Kivétel nélkül mindig ilyen ábrándozás közben aludtam el, így is ébredtem, és napközben az iskolában is ezzel töltöttem az időt. Később, tízéves koromban megint új lakásba költöztünk, a György utcába egy évre. Ott lényegében ugyanezek a dolgok foglalkoztattak. Akkoriban a legfőbb kedvtelésemm volt a háztetőkön való mászkálás. Már kora reggel felmásztam például a háznak a tetejére, a cserepek között valahol elhelyezkedtem, és sokszor egészen a naplementéig néztem a környéket és a várost a magasból. Szerettem mindig a magasból lenézni az alacsonyabban elterülő tájakra, ilyenkor úgy éreztem, hogy egy vagyok vele, de nem zavar semmi. Később, amikor Goethe Faustjában a Lynkeus toronyőr énekét olvastam, „(Zum Sehengeboren...)” tehát „Látásra, nézésre születtem, és úgy tetszik a világ, ha egy toronyból nézem” (Rajnai szabad fordítása). Azt hiszem, ez egy szemlélődő alkatra vall.

Tizenkettő, tizenhárom éves koromban a repülés volt a mániám. Rettenetesen izgatott a repülés, és nem akartam belenyugodni abba, hogy repülőgép nélkül nem tudok repülni. Tanulmányoztam szakkönyveket, mindent elolvastam, ami a repülésre vonatkozott. Készülékeket konstruáltam, iparosokkal tárgyaltam, akik nem igen tudtak mit kezdeni egy tizenkét éves gyereknek a terveivel, de mintha komolyan vettek volna. Még később is nagyon izgatott a technikának ez a területe, és tulajdonképpen máig szívesen nézek a tv képernyőjén repülést, repülőgépeket. Valahogy az volt az érzésem, és máig is az, hogy az ember igazi, nagyméretű technikai teljesítményeire

akkor kerülhetett csak sor, amikor a repülést feltalálta. Elszakadás a földtől, valahogy így fogalmazhatnám meg ennek a lélektani hátterét, eredőjét. Ez gyönyörű volt.

Tizenkét éves voltam, amikor egy csupa szegény lakók lakta házban, ahol rengeteg gyerek volt, körülbelül harminc, negyven gyereknek megszerveztem a nyári vakációt, és az égvilágon mindenre rábírtam őket, felcsaptam stratégiának, óriási ütközeteket vívtunk, verekedésekre is sor került, de nem nagyon szerettem az erőszakot, inkább hadmozdulatokkal igyekeztem az ellenséget legyőzni. Azután szindarabokat írtam, ezeket betanítottam a kislányokkal, és amikor a szülők hazajöttek a munkából, székeket raktunk ki az udvarra, leültettük a szülőket, és eljátszottuk nekik a darabjaimat. Ezek szép idők voltak, de ez csak a vakációra vonatkozik, mert az iskolától magától tulajdonképpen nagyon hosszú ideig, körülbelül tizenöt éves koromig félttem. Nem volt olyan reggel, amikor ne szorongással indultam volna az iskolába, és tökéletesen független volt ez a félelem attól, hogy tudtam-e a leckét vagy nem. Maga az iskola valami személytelen szörnyetegnek a benyomását tette rám. Mintha előlegezte volna azt a kollektív, személy fölötti állam vagy egyéb hatalmat, magát a társadalmat, amellyel szemben még a legerősebb ember is gyenge végső soron, és aminek tulajdonképpen egész életünkben ki vagyunk szolgáltatva. Volt tehát a gyermekkoromnak egy teljesen szabad része, amikor belül éltem, vagy azt csináltam, amihez kedvem volt, és volt a másik, hivatalos része, amiből csak a félelem érzése maradt vissza bennem.

Mindent elolvastam, amihez hozzájuthattam. A Pius Gimnáziumnak elsőrangú könyvtára volt. Mindig a megfelelő korosztályos polcokhoz engedtek oda bennünket, én azonban már tizennégy, tizenöt éves koromban minden polchoz odaférhettem. De addig válogatás nélkül olvastam mindent, ami csak a kezembe került. Gyermekkönyvektől kezdve a klasszikus ifjúsági irodalmon át egészen a ponyváig. Egy jól megírt ponyva és egy klasszikus között én akkor különbséget tenni nem tudtam. A gyereket mindig az eseményesség köti le, és azt a könyvet becsüli, ami a fantáziáját megmozgatja. Esztétikai igényei a gyerekeknek vagy egyáltalán nincsenek, vagy még nagyon fejletlenek. És amennyiben vannak, csak ösztönösen tájékozódik, és alkot ítéletet magának. Még nem voltam egészen tizennégy éves, amikor a Franklin negyven kötetes külföldi klasszikusait megláttam a gimnázium könyvtárában. Ezeket egy fél év leforgása alatt mind elolvastam. Első világirodalmi olvasmányaimat ezekből merítettem. A legnagyobb hatással volt rám, amit legelsőnek olvastam el a sorozatból, Shakespeare Hamletje Arany János fordításában. Több se kellett nekem, verses tragédiák írására adtam a fejemet, és ezt akartam utánozni és erről a szokásomról nem is tettem le évekig. Akkor már elég sokat írtam, főleg olyasmit, ami leginkább a novellához hasonlított. Versekkel is próbálkoztam tizennégy éves koromban, de ez volt az az idő még egy vagy két évig, amikor bár az írás és az irodalom terén mozogtam már akkor is a legotthonosabban, tulajdonképpen minden érdekelt. Mindenre gondoltam, csak arra nem, hogy egyszer irodalommal fogok foglalkozni. Legjobban a földrajz izgatott, a nagy felfedezések. Naponta egy tucat térképet is készítettem. Tizenkét éves koromban meg akartam szökni az iskolából, ez természetesen gondos

előkészítést igényelt. Hajóépítéssel foglalkoztam és igyekeztem megkonstruálni egy olyan hajót, amivel esetleg az óceánokat is át lehet szelni. Tudtam azt is, ha boldogulni akarok egymagam az egész földgolyón, akkor alaposan kell ismernem a földgolyó városait, hegyeit, sivatagait, folyóit, tengereit. Ezért a földrajzban voltam a legjáratosabb azokban az években. A Magyar Földrajzi Társaság nem tudom hány kötetes sorozatát többször is végigolvastam. De ettől függetlenül minden hónapban valami más mániám támadt. A botanikától, ásványgyűjtéstől kezdve a mikrobiológiáig, azután fi-

Galsai Pongrác, Rajnai László, és Várkonyi Nándor 1963-ban

zikai kísérletekig mindent végigcsináltam, és mindet a legkomolyabban. A Búvár folyóirat rendszeres olvasmányom volt. Általában összehordtam szomszédoktól, rokonoktól minden olvasnivalót. Bújtam a lexikonokat, kiírtam a cikkeket belőle, és ezeket igyekeztem kívülről is megtanulni.

Polihisztorkodásomnak, hogy így nevezem, ebben az időben mégis volt két szilárd pillére, az egyik a csillagászat. A csillagászatot egyszerűen nem tudtam abbahagyni. A természettudományok közül ez vonzott legjobban. A másik, amely látszólag ettől nagyon távol esik, de csak látszólag, a teológia volt. Tizenhárom, tizennégy éves koromban, már nem tudom hogyan kotortam elő, de teológiai könyveket olvastam. Érdekes módon legelsőnek egy olyat, amely elítélte a múlt század végi modern teológiai törekvéseket. Nagy megdöbbenéssel észleltem magamon, hogy én a modernistákkal, tehát az ellenzékiekkel, a felekezetieskedőkkel tartok. Rendkívül tetszettek az érvek. Természetesen nagyon megdöbentem, hogy mit szólnának az én pap tanáraink, ha ezt tudnák. De komolyan foglalkoztam velük. Ekkor volt a második legmegrázóbb találkozásom a halállal. A 4. gimnázium elvégzése után, tizennégy éves koromban, egész váratlanul meghalt egy osztálytársam, orvosi tévedés

következtében. Ez volt a második haláleset, ami nagyon megrázott, és nemcsak megrázott, hanem úgy éreztem, hogy ennek a fiúnak a halála nagyon igazságtalan volt. Az én osztálytársaim közül, akiket én ismertem, miért éppen neki kellett meghalnia, hiszen, ha valaki erre érett volt, és determinálva volt rá, akkor ez én lettem volna. Gyorsan kialakult egy olyan meggyőződés bennem, hogy ennek az osztálytársamnak a halála tulajdonképpen csak figyelmeztetés az én számomra, mert az enyém is nagyon közel van. Valami mágikus művelet segítségével ki is számítottam a napot, ami körülbelül pár nap, hét múlva lett volna esedékes, amikor is holt biztos, hogy én meg fogok halni, és erre a legkomolyabban készültem. Valószínű észre sem vettem, hogy mikor múlt el a dátum, de ez egybeesett a serdülőkornak a válságaival, amelyek közül két dolog jelentette a legdőntőbbet. Az egyik erős szexuális igényem és hajlamom volt, amit az akkori gyerek nem tudott megmagyarázni, lényegében mit kezdeni vele. Az ösztön teljes erővel tombolt benne, de még a legegyszerűbb fiziológiai magyarázattal sem voltunk tisztában. Ez nálam elég sok zavart okozott. A másik a vallással kapcsolatos krízisek voltak. A nagy teológiai érdeklődés már nem is emlékszem hogyan, de rövid idő alatt átváltott az ellenkezőjébe. Jezsuita diák létemre szabályszerű ateista lettem. Hétköznapi reggeleken is misehallgatással kezdődött a tanítás, a mise alatt, a templomi padban ülve, magamban Baudelaire himnuszát szavaltam a sátánhoz. Ez természetesen lázadás volt, egy túl szigorú, túl merev, irgalmatlan erkölcsi nevelés elleni lázadás. Nemrég olvastam Benedetto Croceról, hogy a szülei annyira vallásosan nevelték, ennek nem is lehetett más következménye, csak az, hogy Croce ateista lett. Hát valahogy így voltam én is, és még hosszú évekig, tulajdonképpen huszonégy, huszonöt éves koromig magam sem tudtam eldönteni, hogy hívő vagyok-e vagy ateista. Alkatilag természetesen hívő voltam, de a lázadásnak a kora többek között így is megnyilvánult, s meglehetősen sokáig tartott nálam.

A későbbiekben milyen iskolákba jártál?

Szüleim beíratkák a Pécsi Jezsuita Gimnáziumba. Ez nem ment simán, mert fizetni kellett, és apám akkoriban évekig munkanélküli volt. Már nem is tudom hogyan teremtetjük elő a beíratási díjakat, tandíjakat. Anyám sírva vitt el az ötödik elemi osztályba, hogy beírasson. Az öreg iskolaigazgató figyelmeztette anyámat arra, hogy nekem gimnáziumban lenne a helyem. Anyám sírva fakadt és azt mondta, hogy igen, igen, ők is tudják, de hogyan fizessek! Már nem emlékszem a részletekre, de végül mégis a gimnáziumba kerültem. Az iskolával kapcsolatban még annyit szeretnék megjegyezni, hogy nekem tizenöt éves koromig egy barátom sem volt. Még olyan sem, akivel közömbösen néha pár szót váltottam volna. Nem emlékszem arra a gimnázium első négy osztályában, hogy akárcsak pár szó erejéig beszéltem volna bárkivel. Teljesen különállónak éreztem magamat. Nem félelem volt ez, nem is büszkeség, hanem valami meghatározhatatlan érzés. Olyan erős volt a függelem a mi gimnáziumunkban, hogy én csak egyféleképpen tudtam ettől megmenekülni, úgy ha lehetőleg senkivel

nem állok szóba, mert az én szememben mindenki ezt a drillt, ezt a fegyelmet képviselte, a tanárok éppúgy, mint a diákok.

Tizenöt éves lehettem, amikor nálunk három évvel idősebb fiú került az osztályunkba az 5. osztálytól fogva, és különös módon övele rögtön megértettük egymást. Ő adta nekem azokat az első könyveket is, amelyeket az apja gyűjtött, aki egy érdekes, világotutató ember volt valaha. Ő adta nekem oda először Babits Az európai irodalom történetét. Tizenöt éves koromig ezt a könyvet felváltva olvastam a pad alatt Courths-Mahler regényeivel. A büszkébb a Courths-Mahlerre voltam eleinte, mert a címlapján egy hollywoodi sztárnak a fényképe volt, és ezt mutogattam titokban a többieknek. De természetesen az igazi hatást Babits tette rám. Babits még évek múlva is, és különösen evvel a könyvével a bibliám volt, hogy úgy mondjam. A világirodalmat én ebből a könyvből tanultam meg. Amennyiben a későbbi, még gimnáziumi években rendszeres olvasásra adtam a fejem, világirodalmi olvasmányokra, Babitsnak ez a könyve volt a kalauzum. Ezt vittem a hónom alatt nyári vagy tavaszi, őszi délutánokon a Mecseknek az aljára, ahol leheveredtem a fűbe, olvastam, és észrevétlenül szinte kívülről megtanultam az egész könyvet. Ugyanez a fiú adta a kezembe egy olcsó kis német kiadásban Goethe Faustjának az első részét. Máig nem értem, hogy miért izgatott engem annyira ez a könyv. Az eszembe sem jutott, hogy van magyar fordítása is, a német szöveggel vesződtem. Mindjárt igyekeztem le is fordítani. Akkoriban, tulajdonképpen csak próbaképpen, de elég sok verset is írtam. A verselés nem jelentett különösen gondot, inkább a szövegnek a megértése. A harmadik nagy könyv ebből az időből, a magyar Dante volt, természetesen Babits fordításában. Ez a három könyv, Az európai irodalom története, azután a Faust és az Isteni színjáték, ezek voltak tulajdonképpen a meg-megújuló, ismételtelen elolvasott, sőt helyenként kívülről megtanult olvasmányaim. Ugyanebben az időben, mindenfajta iskolai követelménytől függetlenül elolvastam az ötvenöt kötetes magyar klasszikusokat elejétől végig, és minden könyvet, amihez a könyvtárban hozzáférhettem. Könyvet venni, vásárolni, ez számomra kizárt dolog volt, képtelenség. Tizenhat és tizennyolcéves korom között apámtól kicsikartam havonta egy pengőt könyv vásárlás céljára, és megvettem azokat a könyveket, amelyek érdekelték, és nem kerültek többre egy pengőnél. Ha mégis olyant kellett megvennem, amely két vagy három pengő volt, akkor hónapokig raktam félre az egy pengőket, és így azután összejött az érettségi környékére harminc, negyven könyvem, amit egy kis íróasztal fiókjába bezárva őriztem. Ebben az időben már tudtam, hogy író leszek, de minthogy mindenkitől azt hallottam, hogy irodalomból nem lehet megélni, hát természetesen egy olyan pályát kerestem, ahol írni szokás, de azt meg is fizetik. Mi más lett volna ez, mint az újságírás. Amikor apám, aki szinte mániákusan ragaszkodott ahhoz, hogy én pap legyek, egyszer megkérdezte tőlem, hogy milyen pályára akarok menni, akkor azt feleltem kissé félénken, hogy újságíró szeretnék lenni. Apám ekkor elkérte az íróasztalom kulcsát, kinyitotta, kidobálta a padlóra a harminc, negyven könyvet, amit összevásároltam évek alatt, és az utolsó lapig darabokra tépte őket dühében. Természetesen engem ez sem ingatott meg, később azután rájöttem, hogy van más intel-

lektuális pálya is, ahol irodalommal lehet, sőt kell foglalkozni. Ekkor már az újságírás persze eszembe sem jutott. De azt mindenesetre tudtam, hogy valami olyan pályára fogok menni, ahol főleg irodalommal fogok majd foglalkozni.

Érettségi után bölcsésznek jelentkeztem a Pázmány Péter egyetemre. Fel is vettek, de nekem kellett volna a pesti ellátásomról gondoskodni. Ez anyagiak hiányában lehetetlen volt. Ezért tisztviselőnek mentem az OTI pécsi pénztárához, ahol egy évig a számvevőségen tisztviselő voltam. A munkámat elláttam, de tulajdonképpen csak irodalommal foglalkoztam. Írtam, olvastam, a fennmaradó esti vagy délutáni órákban instruáltam gimnazistákat, tanítottam. Mindemellett volt időm arra, hogy támogassam irodalmi ismereteimet. Egy év múlva, egy rosszul sikerült pályaválasztási kísérlet után beiratkoztam Pécsre a jogi egyetemre, el is végeztem az első évet, letettem az alapvizsgát, azután '44 júniusában, mint egyetemi munkaszolgálatost elvittek Erdélybe, a csiki havasokba. Ez katasztrófálisan végződött pár hónap múlva, viszont megvolt az az előnye, hogy a kórházi idő alatt, amit Zilahon töltöttem egészen '45 júliusáig, a zilahi Wesselényi kollégiumban, ahol Ady járt gimnáziumba, dolgoztam pár hónapot nevelőtanárként, legalábbis ezen a címen. Ott éltem meg életemnek talán a legharmonikusabb, legszebb hónapjait. Ott ismertem meg az erdélyi magyarságot és az úgynevezett egész erdélyi kérdést. A háború utolsó napjai magyarok, oroszok, románok jövése menése, általában az egész apokaliptikus felfordulás, felszínre vetett minden helyi és magyar, sőt európai, sőt világproblémát. Ezeket mind a saját bőrömmön éltem át. Mindenesetre máig a legnagyobb szeretettel és nosztalgiával gondolok vissza Erdélyre. Amikor hazajöttem, és úgyahogy már járn tudtam, akkor úgy gondoltam, hogy már csak azért is, mert a vízözön után vagyunk, én is előlről kezdtem az életemet. A pécsi jogi karon megnyílt egy pót-bölcsész kar, tanárképző, erre iratkoztam be. Ez valóban valami egészen újat jelentett. Ettől az időtől fogva számíthatom, hogy barátaim vannak. Megismertem egy egész sereg fiút és lányt, és ez az idő, amely tartott egészen '46 nyaráig, amikor hatalmas szóval megszüntették ezt a szép kezdeményezést. Egészen addig ez volt az életem második fénykora. Az első tizenkét éves koromban, a második pedig ekkor, az egyetemen. A tanárok tulajdonképpen barátaink voltak, és valami kimondhatatlan, hihetetlen bizakodás töltött el mindnyájunkat. Újat vártunk, örültünk az életnek, és a nagy nyomorúság, az infláció, sokszor sem ebédünk sem vacsoránk nem volt, s mindez nem akadályozott meg bennünket abban, hogy örüljünk az életnek, és a legnagyobb terveket tápláljuk. Egyetlenegy valami sötétítette el ezeket az egyébként földi viszonylatban úgy mondhatnám boldog napokat, apámnak a lassú haldoklása, aki aztán ősszel, amikor én már Pesten voltam az Eötvös Kollégiumban, meg is halt. Pesten nagyon gyorsan feltaláltam magamat. Az Eötvös Kollégiumról sajnos most nem beszélhetünk, mert arról rengeteg mondanivalóm lenne külön, de az igazi életemet tulajdonképpen nem is ott éltem, hanem író barátaim között. Akkor ismertem meg azokat, akiket azóta már az egész ország ismer, elsősorban a Babits tanítványokat. Ettől az időtől fogva kelteződnek pesti és kisebb részben pécsi barátságaim is, amelyek a mai napig megvannak, és tartósnak bizonyultak.

Az Igen című lapot, amit végül is antológiának neveztünk, eredetileg folyóiratnak szántuk. Egy barátom, aki '48 óta Ausztráliában él és ott egyetemen tanít, ő volt a lakásadóm, szintén bölcész. Ő vállalta a lap kiadói szerepét, én pedig a főszerkesztést. Hihetetlenül sokan gyűltek körénk, és akkor valósággal megijedtem, hogy úristen micsoda munkát, felelősséget, gondot jelent egy lapnak a szerkesztése. Én ezt tulajdonképpen addig el sem tudtam képzelni. Pedig mi volt a mi lapocskánk az igazi komoly folyóiratokhoz képest. Mindenesetre összeállítottuk egy számnak az anyagát, és ez '47 májusában meg is jelent. Egy maszek nyomdásznál nyomtattuk ki, azzal a kötelezettséggel, hogy egy héten belül kifizetjük a nyomdászamlát. Természetesen egy vasunk sem volt. Már a kiadási engedélyt is úgy szereztük meg, hogy egy bölcész bálom meglestük a minisztériumi sajtófőnököt, akitől az engedélyt kellett kapnunk. Éjfél után, amikor láttuk, hogy az osztályvezető már annyit ivott, hogy nem tudja mit csinál, akkor odamentünk hozzá, eléje tartottuk az ívet és aláírtuk. Így szereztük meg a lapengedélyt. Na, igen ám, de ki is kellett fizetni a nyomdát! Megszálltuk az egyetemet, elsősorban a bölcészkar épületét, a ki- és bejáratokat, és senkit nem eresztettünk se ki se be, ameddig nem vásárolt egy példányt. A végén, már amikor megláttak bennünket, emlékszem valaki kiugrott egy emeleti ablakból, annyira félt tőlünk. De mindenesetre ezzel az agresszivitásunkkal pár nap leforgása alatt eladtuk azt a pár száz példányt, és ennek a jövedelme az utolsó krajcárig a nyomdász zsebébe vándorolt. Ebben a lapban megjelentek Somlyó György, Rába György, Pilinszky János, Végh György, jómagam, egy-két költő, aki azóta nem bizonyult életképesnek az irodalom területén, Rubin Szilárd. A lapot még Cs. Szabó Lászlóhoz is elvittük, aki meglehetősen elismeréssel, majd hogynem lelkesedéssel beszélt róla. Mondhatnám sikerünk volt. Folyóiratok számoltak be róla a kritikai rovatukban. Azt hiszem, hogy bármilyen szerény is volt ez a kis nyaktörő vállalkozás, végeredményben, különösen annak a számára, aki ismeri a kísérő körülményeket, nem egy jelentéktelen mozzanat azokból az időkből.

Milyen irodalomtörténeti korokkal foglalkoztál? El tudnád képzelni, hogy valamelyikben szívesebben élnél, mint ma?

Milyen irodalomtörténeti korokkal foglalkoztam? Azt hiszem, hogy akkor vagyok a legrealisabb, ha erre egy kissé nagyképű szóval felelek, valamennyivel egyszerűen. Az ókori görögöktől és rómaiaktól kezdve a legmodernebb irodalomig, amin azt kell érteni, hogy a húszéves kortársaimnak az írásaival is. De ennek ellenére természetesen, mert ez végül is anarchiához vezetett volna, valamiféle szellemi anarchiához, mégis csak két korszak ragadta meg leginkább a figyelmemet, és ezekkel módszeresen is foglalkoztam. Az egyik a pre- és a nagyromantika volt, és pedig ennek mind a magyar, mind az európai története, a másik pedig, amely bölcész koromban szinte kizárólagosan lefoglalt, és erről voltam híres, sőt hírhedt, ez a nagy európai humanizmus korszaka volt, elsősorban az itáliai reneszánsz, de a magyar is. Ezzel annyira behatóan foglalkoztam éveig, hogy sokan már furcsállták is, és attól tartottak, hogy valami

szakbarbár lesz belőlem. De még ezután is évekig, amikor pedig végleg le kellett mondanom arról, hogy gyakorlatilag is kamatoztassam ezt az érdeklődésemet, még akkor is majdhogynem szenvedéllyel olvastam mindet, ami erre a korra vonatkozott.

Hogy melyik korszakban élnék szívesebben, ha nem ebben élnék? Tulajdonképpen, régen, bármilyen furcsán is hangzik, magamnak is feltettem ezt a kérdést. Akkor mindig hármat mondtam, az egyik a klasszikus Görögország, a másik a quattrocento Olaszországa, harmadik pedig a rokokó, illetve a romantikának a kora, ami az én szememben, abban az időben még egy és ugyanaz volt. Ma már természetesen tudom, hogy minden kornak megvannak a maga terhei, és ábrándozni lehet ilyesmiről, de azt hiszem, hogy ez a kérdés nemcsak gyakorlatilag nem tehető fel, hanem van egy sokkal komolyabb válaszunk is rá, mégpedig az, hogy egyáltalán nem véletlen, hogy milyen korban születünk. Ez misztérium. Abban a korban kell megtennünk amit tehetünk, amelyben élünk.

Gondolom, hogy ehhez a széles irodalomtörténeti tájékozódáshoz, több klasszikus és modern nyelvet is meg kellett tanulnod.

Magam sem tudom hogyan sajátítottam el a nyelveket. Ami az élőbeszédet illeti, az nemigen ment. Mód sem igen volt rá, ellenben szellemi embernek, és főleg irodalomtörténésznek természetesen arra van szüksége, hogy olvasson. Magától értetődően én is erre törekedtem. A gimnáziumban elég jól megtanultam a két klasszikus nyelvet, a latint és a görögöt, főleg a görögből húztam azután gyakorlatilag is hasznot, egy sereg egyetemista társamat készítettem fel. Ellentétben a hivatalos felkészítéssel, mely másfél évig tartott és a vizsgákon a háromnegyed része megbukott, én három hónapra zsúfoltam össze a saját módszerem szerint az anyagot, és mindenki akit tanítottam jelesre vizsgázott. De a latin nyelvre is állandóan szükségem volt, hiszen az egyetemen is hivatalosan magyar–latin és olasz szakos voltam. A németnek az ismerete abban az időben még magától értetődött, meg se kérdezték tőlünk a professzoraink, hogy értjük-e a nyelvet, magától értetődően nyomták a kezünkbe a német szakkönyveket, nekem is mindjárt '45-ben az első hetekben. Tetszik, nem tetszik, komolyan kellett foglalkoznom ezzel a nyelvvel. Elég gyorsan vittem is annyira, hogy bármilyen könyvet el tudtam olvasni. Franciául még tizenöt éves koromban kezdtem el tanulni a gimnáziumban. Nálunk választani lehetett akkor a francia és a görög között. Én eleinte szülői presszióra, később már önként is a görögöt választottam, de négy évig azt csináltam a gimnázium négy felső osztályában, hogy azokon a napokon, amikor tudtam, hogy a padszomszédomnak másnap nem lesz franciaórája, elkértem tőle a tankönyvét, hazavittem, és megtanultam a leckét ugyanúgy, mint a francia szakosok. Úgyhogy egy vagy két év múlva már eredetiben tudtam olvasni klasszikus írókat, de főleg azokat a francia költőket kultiváltam, akiket szerettem. Emlékszem akkoriban Baudelaire volt az istenem, de mások is. Nahát így ismerkedtem meg a franciával. Az angollal úgy, hogy az Eötvös Kollégiumba való jelentkezésem előtt szereztem egy kis angol nyelvkönyvet, egy erdei úton sétálva, két vagy három hét alatt

megtanultam a grammatikai ismereteket, a szókincsnek háromnegyed részét más nyelvekből már ismertem. Úgyhogy Országh professzor mikor vizsgáztatott az Eötvös Kollégiumban felvételtkor, leültetett egy angol könyv elé, lefordított velem pár lapot, utána azt mondta, hogyha szüksége lesz arra a tanulmányaihoz, hogy elolvasson egy angol könyvet, annyit fog tudni. Tudniillik, aki nyelv szakra jelentkezett a bölcsészetre, annak a választott nyelveken kívül, még három idegen nyelvet kellett tudni az Eötvös Kollégiumban. Így iratkoztam be Gyergyai Albertnek a franciaóráira is, és ő rendkívül komolyan vette a dolgot, és télen is reggel hat órakor tartotta az óráit a kollégiumban. Ezt csak azért jegyzem meg, hogy aki éjszaka kettő előtt le mert feküdni, azt a szobatársai kidobták az ágyból. Tehát meglehetősen kemény életünk volt. De mondom Gyergyai Albertnél tanultam egy évig franciát, és nagyon kedves emlékeim vannak vele kapcsolatban.

Várkonyi Nándor, Kodolányi János. Ismerted őket. Milyen emlékeket őrzöl, milyen emberek voltak?

Azt hiszem célirányosabb, ha a kérdés második részére felelek. Mert azt, hogy milyen emlékeket őrzök róluk, azt egy ilyen beszélgetés alkalmával nemhogy elmondani, de még csak érinteni sem lehet. Hogy ők, mint emberek milyenek voltak, milyennek láttam őket, és milyen hatást tettek rám, erre talán lehet rövidebben is felelni. Az első és a kétségtelenül fontosabb, Várkonyi Nándor volt. A pécsi ideiglenes bölcsészkaron ismertem meg, helyesebben ő ismert meg engem. Egyszer bementem egy órájára meghallgatni, éppen a romantikáról beszélt, tulajdonképpen ő hívta fel először a figyelmemet arra, hogy a romantikának van egy másfajta, magasabb, hogy úgy mondjam nem vulgáris, ezoterikus fogalma is. Amiről átlag olvasóknak, sőt gyakran hivatásos irodalomirokknak sincs fogalmuk. Csak pár szóval érintette ezt a kérdést, de engem akkor nagyon megragadott. Amikor vége volt az előadásnak, mindenki kiment a teremből, én az írásaimat rendeztettem és arra lettem figyelmes, hogy ott áll valaki mellettem. Várkonyi volt, és a maga kissé furcsa hangján nagy zavarban azt mondta nekem: öregem, ne haragudj, hogy zavarlak, nagyon sok ismerősöm van a városban, de téged még nem láttalak. Tudod nekem az a szokásom, hogy amikor előadok, figyelem a hallgatóságot, kinézem magamnak azokat, akikről látom, hogy figyelnek rám, és tulajdonképpen csak nekik beszélek. Úgy láttam, hogy te nagyon figyeltél, engedd meg, hogy bemutatkozzam, Várkonyi Nándor vagyok. És ekkor még nagyobb zavarban, mert természetesen én meg se tudtam szólalni, tett egy pár bocsánatot kérő mozdulatot és kisietett a teremből. Így találkoztunk először, utána hosszú ideig nem voltunk kapcsolatban, de amikor '47-ben visszajöttem Pécsre, akkor itt már javában folyt a háború utáni Sorsunk kiadása. Magától értetődően kerültem azután a szerkesztőségbe, a szerkesztés munkájába, és Várkonyi Nándor, számomra máig érthetetlen barátsággal, rendkívül bizalmas volt velem már szinte az első percekben. Innen datálódik aztán a húsz évig tartó kapcsolatunk és barátságunk, amelynek főleg az volt a legnagyobb jelentősége, hogy azokban az években a sztálinizmus és a Rákosi-kor-

szak alatt, amikor professzionálisan nem lehetett az irodalmat gyakorolni, összejövetelek is izetlenek, vagy éppenséggel veszélyesek voltak, baráti társaságban pótoltuk egymás számára azt, aminek normális körülmények között sokkal nagyobb arányokban kellett volna zajlania. Ő, mint ember talán a legcsodálatosabb volt, akit életemben ismertem. Csupa véglet. Embernél ekkora ismerethalmazt még nem találtam. Ő maga mondta magáról, hogy például a pécsi egyetemi könyvtárat két és félszer olvasta végig. Mindenhez az égvilágon hozzá tudott szólni, de ami ennél is fontosabb volt, mindenről saját véleményével rendelkezett, ami soha nem volt szokványos, ami mindig kinyitotta a szemet valamire, ami ezen a világon senki másnak nem jutott volna eszébe, csak neki. Rendkívül magasról nézte a világot és az embert. Ez természetesen azzal is járt, hogy egy kicsit meg is vetette mind a kettőt. Nagyon rossz véleménye volt az emberről, bár elméletben ő emberszerető volt, és gyakorlatban is igyekezett az lenni, de nem mindig sikerült neki. Végző soron pesszimista volt és embermegvető. Csak végletekben tudott gondolkodni és mozogni. Akit kedvelt, aki a szívéhez szólt, akivel emberileg ki tudott jönni, azt nemcsak szerette, hanem minden értéken túl lelkesedett érte, és nem egyszer el is ragadtatta magát. Aki viszont nem egyezett az ízlésével, vagy akivel éppenséggel hadilábon állott, aki őt bármilyen kis mértékben megsértette az életben, arról, még ha akart volna sem tudott volna egyetlen jó szót mondani. A kettő között semmi mást nem ismert. De nem ez az érdekes és nem ez a fontos. A fontos az, hogy ha van a mai világon – a mai világon értem az elmúlt évtizedeket is – van még mester, akkor ő az volt a javából. És ha intellektuális embernek nem juthat nagyobb szerencse a sorstól, mintha neki való mesterre talál, akkor én elmondhatom, hogy a legszerencsésebb ember vagyok a világon. Ő valóban mester volt a szó minden értelmében. Ezt azonban soha egy pillanatig nem érezte, mert ő tulajdonképpen tiltakozott ez ellen a szó ellen. Mindig hangsúlyozta, ő barát akar lenni, és bosszantották az ilyen nagy szavak, mint mester és tanítvány stb.. Ennek ellenére csakugyan mesterem volt, én pedig a tanítványa voltam. Ez azonban nem akadályozott meg bennünket abban, hogy a legjobb barátok legyünk.

Kodolányi Jánossal is az ő révén ismerkedtem meg. Mikor '48-ban megjelent *Vízöntő* című könyve, tanulmányt írtam róla. Ő természetesen egészen más karakter volt, mint Várkonyi. Őbelőle eleve hiányzott az a közvetlenség, ami Várkonyit olyan ellenállhatatlanná, sokszor elragadóvá tette. Kodolányi tartózkodó volt, a végsőkig gyanakvó, mindenkiben ellenséget szimatolt, és inkább távol tartotta magától az embereket, mintsem igyekezett volna megnyerni magának. Ő az ambícióknak, a mértéktelen becsvágynak az embere volt, csak fegyvertársakat és ellenségeket ismert, barátokat nem. Nem hiszem, hogy a szó igazi értelmében valaha is volt igazi barátja életében. Nehéz ember volt, ahogy mondani szokás, de egyet meg kell állapítanunk róla, aki csak egy pillanatra is a közelébe került, az valami delejes ütést érzett, elég volt ránézni erre az emberre, az alakjára, a szemére, hallgatni a kimért, megfontolt szavait, rögtön érezte mindenki, hogy nem akárkivel áll szemben. Hogy úgy mondjam, Várkonyi zseniális alkat volt, de zseniális művet nem tudott létrehozni, Kodolányi zseni volt, s a műveiben is ennek, bármilyen torzók és egyenetlenek sokszor,

szintén kézzelfogható jelét adta. De a puszta jelenléte, megjelenése valósággal megígérte az embert, és sugározta magából a zseniális embert. Ez tulajdonképpen a legnagyobb élményem vele kapcsolatban. Valahányszor, most is, ha jobban magam elé idézem az alakját, függetlenül minden sértéstől és rágalomtól aminek ki voltam téve a részéről, ezt az egyet meg kell állapítanom, hogy kívül belül zseniális benyomást ő tett rám az életben.

Mit gondolsz, hogy az ízlésünknek vagy a világnézetünknek vagyunk-e jobban kiszolgáltatva, amikor egy irodalmi alkotásról véleményt alkotunk?

Úgy gondolom döntőbb az ízlés, mert ez velünk születik. A világnézetünket is tulajdonképpen ízlésünk szerint alakítjuk ki. Az ízlés szót itt nem impresszionista, hanem filozofikus jelentésében értem. Ahogy egy francia moralista mondta, az ízlés az ember esztétikai lelkiismerete, vagyis lényünk legmélyéből ered.

Maradjunk az irodalmi műalkotásoknál. Az irodalmárok általában abból a feltételezésből indulnak ki egy irodalmi mű tanulmányozásakor, hogy a műalkotás az adott kornak a tükré, de azt is gondolják, hogy korok fölötti közlendője is van. Elképzelhetőnek tartod-e, hogy egy olyan fontos műalkotás, mint például az Isteni színjáték valamiképp félreinformál minket a saját koráról. Egyáltalán a mű és az élet kapcsolata mennyiben fejthető meg, illetve igazolható? Arra gondolok, hogy nagy a veszélye annak, hogy a korról való ismereteink manipulálják a mű-élet viszony értelmezését. Továbbá, a művek történetisége és időtlensége mennyiben van kiszolgáltatva az utókor történeti, esztétikai és morális előítéleteinek, illetve tévedéseinek?

A mű szükségszerűen a kor tükré, de nem tükröz mindent. Tudatosan vagy szándéktalanul kimaradhatnak belőle lényeges vonások, melyek pedig megvannak a korban, csak a realista korok törekednek tükrözésre. A többi általában nem a valóságot ábrázolja, hanem a kor ideáljairól világosít fel. Ez is tükörkép, de indirekt. Csak következtethetünk belőle a való életre. Minden későbbi kor hajlik arra, hogy ezt a műveletet a saját szája íze szerint végezze el. Továbbá a kort illető ismereteink is gyarapodnak az idők folyamán. Bár ezek soha nem érvényesülhetnek zavartalanul, mert a mindenkor uralkodó ideológia és történetiszemlélet elhanyagolja a vizsgált korszak kényelmetlen karakterisztikumait. A legvilágosabban beszélő művek is feltétlenül ki vannak szolgáltatva az utókor félremagyarázásainak. Saját korunktól teljesen független ítélkezés nincs. A maga korától elütő értékelés vagy elmarad a saját korától, vagy előresiet egy következőbe, de mindenképpen egy történeti korhoz kötődik. A tiszta pozitívizmus utópia, már csak azért is, mert minél pozitívabb igyekszik lenni, annál fantáziátlanabb lesz, ámde képzelőerő híján esztétikai ítélkezés sem lehetséges. A nagy művek mindig intuitíven keletkeznek, tehát megértésük sem nélkülözheti az intuíciót. Megvilágosodásaink azonban mindig az emberiség kollektív, korszerű gondolkozásmódjának a termékei. A mesterkélt kiagyalt metodikákat nem tartom a

megismerés komoly eszközeinek, mert lélektelenek, s nem az igazságra törekszenek, hanem önmagukat akarják igazolni. Ezek a tévedések a semmitmondásnak a melegágyai. Egy esztétikai ítélet értékét nem okvetlenül az dönti el, hogy objektíve igaz-e vagy téves, hanem hogy lapos-e vagy magasrendű. Egy zseniális tévedés értékesebb és termékenyebb lehet, mint egy unalmasan kifejtett közhely. Ez nem relativizmus, hanem a szabadság princípiumának jogos érvényesülése. Itt emlékeztetek Oscar Wilde-nak egy kissé túlzásba vitt, de alapjában igaz tanulmányára, A kritikus, mint művészre. A készen tálalt és kötelezően előírt ideológiák sokszor szándékos tévedéseket, magyarul hazugságokat hoznak létre. A sokféle egyéni vélemény ellenben nem a műnek mond ellent, hiszen ez valóban többretű lehet, még többretűbb, mint amennyit valaha is felfedezhetünk benne. Csupán egymásnak mondanak ellent a vélemények, ezért nem félni kell tőlük, hanem egyenesen kívánatosak, mivelhogy az életnek a jeli.

Van-e olyan klasszikus az irodalomban, akiről egy kicsit másképpen vélekedsz, mint a hivatalos álláspont?

Vannak, de jelentősen nem tér el a véleményem a hivatalos értékeléstől. Nem is térhet el, hiszen életünk folyamán nemcsak az érdeklődésünk, de kisebb mértékben még az ízlésünk is változik. Tehát tulajdonképpen, ha másért nem, pusztán az idő múlásának a következtében és ízlésünk formálódásának a következtében sok mindent felfedezünk nagy írókban, amit eddig nem vettünk észre. Vagy megfordítva, nem taksálunk már túl sokra olyan vonásokat, amelyeket korábban nagyra értékeltünk. Én úgy mondanám, hogy plusz véleményeim vannak bizonyos klasszikusokról, illetve ez más szóval azt jelenti, hogy másféle érényeikre vagy hibáikra helyezném inkább a hangsúlyt.

Az irodalom és erkölcs viszonyát milyennek látod? El tudod-e képzelni, hogy születhet olyan jelentős irodalmi mű, amely ellentétben áll az erkölcsi alaptételekkel?

Távolodhatnak egymástól, közeledhetnek egymáshoz, de teljesen sohasem szakadhatnak el. Az immoralis remekmű nonszensz. Van azonban olyan morál, mely az igazsághoz kötődik. Ahogyan a régi latin mondás mondja: „Fiat iustitia, pereat mundus”, legyen igazság, még akkor is, ha belepusztul a világ! Tehát ez az egyik fajta morál, és van olyan, amely az esztétikum függvénye. Ez az utóbbi, lehet köznapi értelemben amorális, de sosem immoralis. A művész ösztönösen az elveszett paradicsomot keresi, ezért örökké hadilábon fog állni minden kodifikált morállal. Ezzel kapcsolatban még azt jegyezném meg, hogy azok a korok, főleg az úgynevezett aranykorokat nevezte így régebben a történelem, amikor erkölcsi és esztétikai közgondolkodás és a nagy alkotóknak az esztétikai ízlése és erkölcsi ítélkezése tökéletesen fedte egymást. Ilyenek kétségtelenül voltak. Akkor is, ha jobban a mélyükre nézünk ezeknek a műveknek, kiderül, hogy az író a felszín alatt tulajdonképpen mindig valami magasabb morálhoz fellebbez. Ha másban nem, akkor a témában, a megoldásban, különösen a drámákra

vonatkozik ez, mindig föltétlenül kiolvasható. Nemcsak egy Shakespeare-nél, aki a reneszánsz erkölcsi anarchiájában élt, hanem még egy olyan minden ízében klasszikus és klasszicista drámaírónál is, mint Racine. Hogy az Isteni színjátékról ne is beszéljek, vagy egyéb művekről. Szerintem kellő érzékenységgel és kitartással mindig kiolvasható ez a nem vulgáris, sőt azzal kifejezetten szembenálló morál. Tehát különbséget

Csorba Győző, Károlyi Amy és Weöres Sándor 1970-ben

teszek immoralitás és amoralitás között. Hogy megismételjem, hétköznapi értelemben amorális művészet és irodalom lehetséges, de immoralis azonban soha. Immoralitáson erkölcsstelenséget értek, azaz ami közelebb áll a szónak a mindennapi értelmezéséhez, erkölcs ellenességet. Természetesen mindig hangsúlyoznunk kell, ahogy a kérdésedben is mondtad, hogy itt alaptételekről van szó. Tehát nem társadalmi szokásokról, hanem olyan erkölcsi normákról, amelyek minden időben és minden helyen egyformán érvényesek. Ezek nem nagyszámúak. Amit mi tulajdonképpen erkölcsnek nevezünk, az a mindenkori társadalmi viszonyok függvénye. A valóban morális parancsok vagy tilalmak száma aránylag csekély. Ezeket nem hághatja át szerintem a művészet. Amoralitáson az esztétikai amoralitást értem, tehát azt a fajta cselekvésmódot, amely nem fogadja el a bevett társadalmi erkölcsöt, hanem ismer, egy úgymondjam „übermensch” morált. Természetesen nem lehet arra felelni, hogy kik érdemlik meg azt, hogy ezt az übermensch morált megengedjük nekik, de kétségtelen, hogy ilyen van. Tehát én itten nem erkölcsstelenséget értek, és még csak nem is erkölcs nélküliséget érzek amoralitáson, hanem tulajdonképpen az ember eredeti ártatlanságának azt a fajta megélését, amiről Weöres Sándor például azt mondja, hogy

'Áldott az első meztelenség.' A kispolgár felháborodik a legártatlanabb meztelenségen is. De a művészet morálja más, még akkor is, ha egészen egyszerűen szexuálisan nézzük. Állítom, hogy különbség van a kétféle szemléletmód között.

Térjünk vissza egy irodalomtörténeti korszakodhoz, a romantikához. Beszélte már erről, hogy a pre- és a nagyromantikával foglalkoztál. Ezzel kapcsolatban kérdezném tőled, hogy tudta a romantika a keleti kultúrát magába olvasztani, hisz ha történetileg nézzük, inkább az iszlám hatott az európai művelődésre, a romantikára pedig inkább a hinduk és a buddhizmus.

Azt hiszem, két oka van. Az első: a klasszicizmus általános emberi ideáljával szemben a romantika személyekben az individualitást, kultúrákban pedig a couleur locale-t kereste. Vonzódott a nagy távolságokhoz, színes kultúrákhoz, ezt pedig kellőképpen magas szinten a Távol-Keleten találta meg. Egyébként az arab világ ugyanígy érdekelte a romantikát. A második: a romantika végső célja a végtelenségben való elmerülés. Minden más kultúra és vallás viszont térben és időben körülhatárolt. Egyedül a hinduizmus és a buddhizmus dolgozik a tértől és időtől független végtelenség fogalmával.

A romantika kapcsán meg tudnád fogalmazni, mit jelent itt az európaiság? Továbbá, mit gondolsz, az európai kultúra a jövőben képes lesz-e arra, hogy megismételje eddigi magaslatait?

Szubjektív véleményem az, hogy nem hiszem, hogy megismételheti. Ezzel kapcsolatban például eszembe jut, hogy már évtizedekkel korábban Babits, aki pedig Az európai irodalomtörténetében azt mondja, hogy az utolsó századok, pontosabban a XIX. század volt az utolsó iskolája, anélkül a műveltsége és az ő európaisága el sem képzelhető. És ennek ellenére azt mondja, ha jól emlékszem Shakespeare-rel kapcsolatban, hogy az utolsó századokban az európai kultúra szükségszerű hanyatlásával kell számolnunk. Azt hiszem, hogy már csak azért sem ismételtető meg, mert az európai kultúra kezdettől fogva elválaszthatatlan az európai ember hódító, civilizatorikus, technikai fölényétől. A jövőben egyre inkább el fogja veszíteni ezt a privilégiumát. Továbbá, a spengleri jóslat, szemünk előtt lejátszódó valóság. Azután, az európaiságot éppúgy lehetetlen egy definícióba szorítani, ahogy más kultúrát. Ha mégis megkísérelnénk, az individualizmus és intellektualizmus túlsúlya minden más régebbi kultúrával szemben jellemezné. Az európaiság csak azóta ideálunk, amióta elvesztésétől kell tartanunk. Éltető lelke a kereszténység volt. Minden kultúra a valásból ered. Ennek eszmevilága él tovább elvilágiasodva és laicizálódva, egyre inkább filozófiával cserélve fel a vallási világgépet.

Hogy látod, az esszé az irodalom egyik műfaja, vagy közelebb áll az irodalom fogalmi, tudományos megközelítéséhez? Mondanál valamit esszéírói ars poeticáról?

Hát az esszéről az a leszűrt vagy kialakult véleményem, hogy inkább az irodalom egyik műfaja. Körülbelül olyan viszonyban van a szépirodalommal, mint az antik és a reneszánsz történetírás, amely nem annyira tudomány volt, mint inkább irodalom. A tudományos értekezés sine qua nonja a módszer. Ennek helyességén vagy helytelenségén múlik a vállalkozás sikere. Az esszéíróra viszont, hogy Babits kedvenc műszavával éljek, az attitűd a jellemző. Egy esszé lehet remekmű akkor is, ha megállapításaival a tudomány nem ért egyet. A tudomány előrehalad, kiegészítésre, módosításra szorul. Az esszé értéke független a változó időtől. Ha ezt megérdemli, akkor éppúgy maradandó, mint egy vers, dráma vagy regény. A tudományos mű a maga szabta határok között teljességre törekszik. Az esszé, ahogy a szó jelentése is mondja, kísérlet. Kompozíciója is sokkal lazább, a hangulat és a szabad képzettársítás döntően befolyásolhatja. Továbbá, az esszé stílusa is lényeges attribútum. Tudatosan használja a széppróza és a poética összes stiláris lehetőségét. A tudósnak a cél a fontos, az esszéírónak a célhoz vezető úton megtett minden lépésnek önértéke van. Nem analizál, inkább medítál, és ezt a meditációt bármikor abbahagyhatja. Szabad ember, kötelező erővel semmi sem köti. Esszéírói ars poéticám nincs, mert ez már módszert tenne fel, ideáim vannak, világképem és stílusom van. Ezeknek az eredője valamennyi esszém. Írtam kifejezetten tudományos célú tanulmányt is. Ezekben esszéírói alkatomról kizárólag a stílus árulkodik, persze csak ott, ahol ez helyénvaló.

Sorsod úgy alakult, hogy műfordító is lettél. Milyen műveket tolmácsoltál? Mi az esélye annak, hogy az eredetivel egyenrangú fordítás készíthető? Mit tartasz a magyar irodalom legjelentősebb fordítói teljesítményének?

Annak ellenére, hogy már diákkoromban foglalkoztam verssel, már a gimnazista éveimben azokat az idegen nyelvű verseket, amelyek nagyon tetszettek le is fordítottam, természetesen egy gimnazistának a színvonalán. Ettől függetlenül, bár néha fölbukkant bennem a gondolat, hogy istenem, milyen jó is volna, mennyire megérné a fáradságot, ha lefordítanám ezt vagy azt a könyvet, de egy-két rövid kísérlet kivételével erre tulajdonképpen nem törekedtem. Az igazság az, hogy az a kilenc esztendő, mióta ezzel foglalkozom, az külső okokkal magyarázható. Barátaim beszéltek rá és intették el, hogy ilyen minőségben engem a könyvkiadók foglalkoztassanak. Szerencsémnek tartom azt, bár anyagilag egyáltalán nem éri meg a vállalkozás, hogy mind a mai napig klasszikusokat fordítottam, és pedig olyanokat, akik első ízben jelennek meg magyar nyelven. Tulajdonképpen szükségből, de ez a szükség ez egyáltalán nem dehonesztáló. A fordított művek, hát Winckelmann, Herder, azután a filozófus és diplomata Humboldt, Goethe művészeti tanulmányai, Színtana, természettudományos művei, most pedig egy osztrák művészettörténész alapvető könyve következik, Alois Riegl, *Spatrömische Kunstindustrie* című műve.

A kérdés többi részét illetően egyenrangú fordítás készíthető, bár ez a legnehezebb. Gyakoribb, hogy a fordítás gyengébb vagy jobb az eredetinél. Ebből a szempontból döntő a műfaj. A tanulmány aránylag kevés nehézséget támaszt, a széppróza

és az esszé, már az eredetivel rokonlelket, és azonos stílári képességeket tesz fel. A verset és a verses drámát viszont újra kell költeni, ezek úgynevezett tartalma csupán vezérfonál. A versfordítás éppúgy ki van szolgáltatva az ihletnek, mint az eredeti vers. A magyar irodalom legnagyobb fordítói teljesítményének Babits Dantéját tartom. Nemcsak azért, mert szokás annak tartani, hanem mert valóban a szó minden értelmében, fizikai és szellemi értelmében is a legnagyobb. Egyébként, ha körülnéznék más területeken, akkor azt hiszem, hogy nehezen tudnám abbahagyni. Csak egyetleneket említek, ami az én szívemhez a legközelebb áll, Tóth Árpád versfordításai az angol romantikusokból. Shelley, Keats. Utolérhetetlennek tartom őket.

Ezek után egy személyes jellegű kérdést tennék fel. Mit jelent neked Jézus?

A kérdés személyhez szól. Ennek ellenére a válaszból talán az fog kiderülni, hogy a válaszom nem személyes, de úgy gondolom, hogy személyemtől függetlenül is mondhatom azt, amit mondok. Ami a kérdést illeti, nálam mindkettő csupán másodsorban jön számításba. A legfontosabb ez: Isten megjelent emberi alakban, egy ember pedig képes volt arra, hogy Isten legyen. Ennél nagyobb tett nincs a világtörténelemben. De már ontológiailag nézve is máig legfőbb bizonyítékunk arra, hogy Istentől vagyunk, és Isten a végső célunk. Mert, ahogy Jézus mondja a farizeusoknak: nincsen írva, hogy istenek vagytok? Ez igaz, de hogy szó szerint megvalósítható, arra mindmáig Jézus az egyetlen példa. Ebből a történelmi maximumból következik, hogy ő a morál és a magatartás tekintetében is maximalista volt. Tehát mindhárom vonatkozásban a legfőbb példakép. Ha kevesebbet kívánt volna tőlünk, nem volna érdemes a követésre. Mert semmi sem elégítheti ki az embert, ami véges, és az sem, ami bizonyosan megvalósítható. Nemcsak azért hiszek tanításában, mert abszurdum, ahogy Tertullianus mondja, credoquia absurdum, hanem követni is azért akarom, mert végső soron elérhető.

Említetted a tettet és a szót, a cselekvést és a gondolatot. Mit tartasz fontosabbnak a kettő közül?

Föltétlenül a cselekvést, bár én a gondolatok embere vagyok. De nem a cselekvés egyik fajtája-e a gondolat? És a legmerészebb gondolat nem a legbátrabb cselekedete? Itt emlékeztetek arra, mikor Goethe Faustjának az elején Faust hozzáfog az Újszövetség fordításához, és mindjárt az első mondatnál megakad Szent János evangéliumában. „Enache ind o logos...” kezdetben volt az Ige. Vagyis Ige, az eredetiben logos, aminek legalább ötven féle jelentése van, de eredeti valóságos jelentése a hangosan kimondott gondolat, a beszéd. Tehát az alapja mégiscsak a gondolat. Faust habozik, hogyan fordítsa, ez se jó, az se jó, a végén megállapodik, megtalálta az igazit, és így fordítja: „Im Anfang war die Tat” Kezdetben volt a Tett.

Mit tennél, ha mindent megtehetnél?

Hála Istennek, hogy nem tehetek meg mindent, mert mi lenne a garancia arra, hogy ebben az esetben csak jót tennék. A rossz nyilván éppúgy elszabadulna bennem, mint a jó. Egyetlen vigaszunk, amiért nem tehetünk sok jót az, hogy nem tehetünk túlságosan sok rosszat sem.

Mit jelentenek neked a könyvek? Melyek a legfontosabb könyvek az életedben?

A könyv nálam kezdetben gyönyörűség volt, vigasz volt, a menekülés egyetlen forrása. A legnagyobb dolog, amit az emberiség valaha kitalált, mintha egyenesen csak az én számomra találták volna ki. De a könyv nemcsak öröm tud lenni, nemcsak vigasz tud lenni, hanem sokszor teher is tud lenni. Egy lakatlan szigetre egyetlen könyvet sem vinnék magammal. Fellélegeznék, hogy végre van ürügyem arra, hogy ne legyen egyetlen könyvem se. A világ legkívánatosabb állapota ez olyan ember számára, aki szereti a könyvet, de már eleget olvasott. Néha elábrándoznék régi olvasmányaimon, ez minden. Akkor végre talán nem csak gondolkozhatnék, hanem még írhatnék is.

Mit jelent neked az, hogy magyarnak születél?

Egész életemre érvényes, mindenkor azonos választ nem tudok adni. Először magától értetődőnek találtam, semmilyen problémát nem jelentett. Azután kezdtem végzetnek érezni, valami felsőbb parancsnak. Még később csapásnak tartottam, érthetetlenül vérlázító büntetésnek. Ma egyszerűen azt hiszem, hogy kötelesség. Mint például a szülőnek kell bánni a gyermekeivel, vagy ahogy a gyermeknek kell éreznie a szülei iránt.

Úgy tudom, hogy az utóbbi években több-kevesebb rendszerességgel naplót írsz. Mondanál valamit erről?

Igen. Tulajdonképpen már régebben is megfordult a fejemben ez a gondolat, természetesen nem minden irodalmi előzmény, irodalmi példák nélkül, hiszen tele van velük a világirodalom. Hogy csak hirtelenében a két legfontosabbat említsem, a francia Montaigné és a német Nietzsche. Ha nem akarom ide sorolni például a nagy francia moralistákat, és még másokat. Vagy a hírhedt klasszikus naplóírókat. Engem tulajdonképpen a szükség vitt rá. Egy vagy két évvel ezelőtt kétségbeesve láttam, hogyan múlik az idő, a műfordítás éveket vett el az életemből, és hogy ne vesszen kárba legalább a magva, a lényege, a gyújtószikrája annak, amik sok esetben egész műveket érdemelnének, azért szántam rá magamat erre a műfajra. Ami egyébként ma nem is olyan ritkaság, ha meggondoljuk. Nevezik nemcsak naplónak, hanem miniatűr esszének is. Én például az utóbbinak nevezném. Sajnos nagyon egyetlenül tudok dolgozni rajta, hol túlságos bőségben rohannak meg a gondolatok, hol pedig hetekig

nem mondom, hogy nincsen gondolatom, de úgy gondolom végig őket, hogy eszembe sem jut, hogy akárcsak vezérszavakban is rögzítsem őket. Ennek ellenére tervem az, hogy egy meglehetősen terjedelmes volument állítok össze belőlük, és amennyiben ez értékállóan bizonyul, akkor tulajdonképpen a szellemi testamentumomnak szánám.

Mit mondanál a naplód műfajáról?

A naplónak tulajdonképpen jobb híján nevezem. Naplót írni nagyon sokféleképpen lehet. A legáltalánosabb, amikor valaki a vele történt jobbára külső eseményeket rögzíti napról napra. Azután ismerünk olyan naplókat, például Jules Renardét, vagy a Goncourt fivérekét, akik a szellemi élményeiket szintén napról napra lejegyezték, mint teljesen egyenértékűt, illetve egyforma fontosságút életüknek a külső eseményeivel. Az amit én csinálok, az ilyen értelemben nem napló, úgyhogy valami jelzõt kellene tulajdonképpen eléje tenni. Mondjuk így, hogy szellemi napló. Bár hát ez önmagában nem sokat mond. De semmi esetre sem életemnek a külső eseményeit rögzíti. Ami mondanivalóm erről van, egy vagy két állandónak mondható levelező partnerem, ezeket velük szoktam közölni. Amit ebbe a könyvbe írok, fekete a borítása, ezért ideiglenesen fekete könyvnek neveztem el. És ha egyszer netán megjelenhetne, akkor ezt az alcímet adnám neki: Egy magyar vallomása. Ezekben szellemi érdeklődésemre szeretnék tárgyakat találni, azokról kifejtteni rövidebben vagy hosszabban a véleményemet. Kíváncsiságomat szeretném kielégíteni, önmagam előtt tisztázni néhány dolgot, azután nem kis szerepe van benne az ellentmondásoknak sem. Több olyan darab található bennük máris, amelyek azért születtek meg, mert nem bírtam ellenállni annak a kényszernek, hogy ellene mondjak valaminek, amit tévesnek, félrevezetőnek érzek. Ezért nem pusztán pozitív, hanem negatív tendenciájú írások is találhatóak köztük. Naplónak lehet nevezni abban az értelemben is, hogy bár belső dolgokról és szellemi problémákról van szó többnyire bennük, mégis csak kötődnek a mindennapokhoz annyiban, hogy aznap éppen mit olvastam, mi keltette föl a kíváncsiságomat, milyen váratlan, főleg szellemi kérdéssel találtam szemben magamat. Ilyen értelemben teljesen jogos a napló elnevezésnek a használata. Azután vannak benne, azt hiszem elég gyakran ismétlések. Néha olyan nagy szünetet tartok, hogy el is felejttem kissé, hogy miről is beszéltem a korábbiakban, és ha tartósan, állandóan érdekel valamilyen kérdés, akkor többször is visszatérek rá, de lehetőleg mindig más és más aspektusból. Ezt teszem akkor is, ha nem tartom eléggé kielégítőnek egy korábbi fogalmazást, de a korábbi fogalmazásban vannak olyan dolgok, amelyeket kár volna eldobni, tehát teljesen előlről kezdeni. Ilyen esetben tehát kétségtelenül vannak és lesznek is benne ismétlések, de ez nem hiszem, hogy rontaná akár esztétikai szempontból is az értékét, amennyiben értékes.

Szellemi végrendeletként jelölted meg naplódodat. Feltételezem a magány teljes szabadságának légkörében fogalmaztál.

A függetlenség elválaszthatatlan az e fajta írásoktól. Amennyiben megrendelésre készülnének, vagy már eleve figyelemmel kellene lenni egy jelenlegi közlésnek a nehézségeire, természetes, hogy nem pontosan ugyanígy írnam meg, illetve valószínűleg egy sereget meg sem írnék. Tehát alapvető követelmény a függetlenség. Munkáim nagy része kiadatlan és éppen azért, mert ez a függetlenség igény megvan bennem.

Tüskés Tibor, Fodor András, Takáts Gyula és Bertók László

Régebben én cenzúráztam saját magamat, ha észrevettem később, hogy elragadott valami aktuális indulat, és ennek következtében eltértem a feladatomtól. Akkor azt kihúztam, megsemmisítettem, mert az ellenséges indulat tulajdonképpen ugyanolyan megkötöttséget jelent, csak negatív előjellel, mint a rajongás valamiért, vagy a magam igazának a hangoztatása. Éppen azt szeretném elmondani, ami úgy érzem, hogy aligha fog változni énbennem, gondolkodásomban, szemléletmódomban, éppen ezért használtam az előbb a testamentum szót. Egyébként már fiatalon is harminc valahány éves koromban, ha rászántam magamat egy terjedelmesebb munkának a megírására, már azt is úgy írtam meg, mintha a végrendeletem volna. Azt hiszem, hogy ez kissé közös érzés az én nemzedékemben. Idősebbekben, fiatalokban egyaránt. Nem tudhatjuk, mikor kell abbahagynunk, mikor kell befejeznünk.